

ГРАМАТИЧНА СТИЛІСТИКА

Іван Матвіяс

ВЗАЄМОДІЯ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО Й ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ВАРІАНТІВ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (СЛОВОЗМІНА)

Фонетична, морфологічна, синтаксична й лексична системи сучасної української літературної мови встановилися в процесі складної їх історії. Істотним чинником в усталенні сучасних літературних норм на всіх структурних рівнях мови було злиття східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови, що вирізнялися в XIX і на початку XX ст. Основою цих варіантів були передусім говори відповідних частин України, частково також збереження або відсутність архаїчних форм. Серед усіх структурних рівнів мови, що розмежовували східноукраїнський і західноукраїнський варіанти, виділялася словозміна.

Відмінність між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови виявлялася у формах усіх змінюваних частин мови. Виразною вона постає у формах іменників.

У східноукраїнському й західноукраїнському варіантах літературної мови іменники I відміни м'якої і мішаної груп та іменники III відміни в дав. і місц. відм. одн. уживалися із нормативним тепер закінченням **-і**, у західноукраїнському варіанті в цих формах часто виступала також давня флексія **-и**: (*по*) *вуплици, земли, скрини, стайни*; (*в*) *души, чаши, кручи*; (*в*) *печали, печи, постели, річи*. Про ненормативність таких форм говорив зокрема С. Смаль-Стоцький.

В обох варіантах літературної мови, як і в сучасній літературній мові, іменники I відміни твердої групи, а також особові займенники в ор. відм. одн. виступають із закінченням **-ою**, іменники м'якої та мішаної груп — із флексією **-єю**. Закінчення **-ою** в цій формі мали також прикметники, займенники, порядкові числівники жін. роду. О. О. Потебня зауважував, що в західноукраїнському варіанті ці форми під впливом говорів часто вживалися також із закінченнями **-ов**, **-ев**, що виникли внаслідок відпаданя звука [й] і часткової редуції [у] в закінченнях **-ою**, **-єю** (*водов, гадков, косов, ногов, стрілов; білов, зеленев, милов, сильнов, теплов; мнов, тобов, собов, мойов, твойов; першов, другов; бурев, землев, кулев, тучев; волостев, ночев, січев, солев; нев, моєв, оцев*). Цих форм сучасна літературна мова не сприйняла. У західноукраїнському варіанті за аналогією до форм іменників I відміни м'якої та мішаної груп із закінченням **-єю** в ор. відм. одн. уживалися іменники III відміни (*грудєю, кровєю, п'ядєю, радостєю, солею*). В обох варіантах літературної мови фіксувалися ненормативні форми ор. відм. одн. іменників I відміни із закінченням **-ою** замість **-єю** (*діжою, душою, землею, зорьою, славутицьою*), а також архаїчні форми ор. відм. одн. іменників III відміни із закінченням **-ію** (*злостію, кровію, мислію, певністію, повістію*).

В обох варіантах літературної мови, але в західноукраїнському частіше іменники II відміни середн. роду в наз. відм. одн. вживалися із закінченням **-е** відповідно до нормативного **-а** (*безталанне, весілле, вістрє, листє, оружє, пануваннє, прощаннє, щастє*), в ор. відм. одн. — із флексією **-ем** відповідно до нормативної **-ам** (*весіллєм, жаданнєм, життєм, залищаннєм, щастєм*). У західноукраїнському варіанті ці закінчення можна кваліфікувати як наслідок фонетичного переходу голосного [а] в [е] після м'яких і ствердлїх приголосних, але вони відповідають і давнім закінченням **-ѣ**, **-ѣм**. У цих іменниках перед закінченням приголосні часто не подовжувалися (*бажання і бажанє, весіля і весіле, життя і житє, мешканя і мешканє, свавіля і свавіле*), чого східноукраїнський варіант і сучасна літературна мова не допускають.

Відповідно до форм дав. відм. одн. іменників II відміни чол. роду із закінченням **-ові** (тверда група), **-еві** (м'яка і мішана

групи), що вживалися в східноукраїнському варіанті літературної мови і є нормативними тепер, у західноукраїнському варіанті часто під впливом говорів виступали форми із закінченнями **-ови**, **-єви** (*Гнатови, панови, синови, чабанови; Василєви, конєви, оленєви, хлопцеви*). Відповідні форми з кінцевим [и] у флексії вживалися у староукраїнській літературній мові, трапляються вони і в говорах південно-східного наріччя.

Як у староукраїнській мові (див.: Керницький І. М. Система словозміни в українській мові на матеріалах пам'яток XVI ст. — К., 1967. — С. 47-48), у західноукраїнському варіанті літературної мови, зрідка в східноукраїнському іменники II відміни чол. і середн. роду м'якої групи в ор. відм. одн. вживалися з перейнятим від іменників твердої групи закінченням **-ом** (*гайом, дьогтьом, жальом, огньом, ножом, павичом; житьом, пірйом, оружом, серцьом*), чого сучасна літературна мова не прийняла.

У західноукраїнському варіанті літературної мови іменники II відміни в місц. відм. одн. під впливом говорів часто зберігали відсутню у східноукраїнському варіанті і в сучасній літературній мові форму колишніх іменників jo-основ із закінченням **-и** (*на кінци, на кони, в поли*). Іменники IV відміни із суфіксом **-ен-** в непрямих відмінках у род. відм. одн. вживалися із закінченням **-и** (*вімени, імени, сімени, тімени*), іменники IV відміни із суфіксом **-ат-** в дав. відм. одн. під впливом іменників II відміни зрідка вживалися у формі із закінченням **-у** (*лошату, теляту, дівчатю, ягнятю*).

У сполученні з числівниками *два (дві) — чотири* у східноукраїнському варіанті літературної мови, як і в сучасній літературній мові, іменники вживалися у звичній формі множини. У західноукраїнському варіанті під впливом говорів іменники I відміни твердої групи часто виступали в колишній формі двоїни із закінченням **-і** з **-ѣ** (*дві-чотири дівці, жінці, капельці, нитці, руці, березі, годині, могилі, силі, стороні*), іменники м'якої групи — із закінченням **-и** з давнього **-и** (*дві-чотири доли, неділи, свини*). У цьому ж варіанті літературної мови іменники I відміни м'якої та мішаної груп у наз. відм. мн. часом виступали в архаїчних формах колишніх ї-основ із закінченням **-и** (*пісни, миши*). У формі колишньої двоїни вживалися також іменники

II відміни середн. роду (*дві-чотири ділі, оці, селі, слові*), зрідка у формі на **-і** фіксувалися іменники чол. роду (*три списі*).

Не стали нормативними вживані в західноукраїнському варіанті літературної мови форми наз. відм. мн. іменників чол. і жін. роду та множинних іменників із закінченням **-и** відповідно до вживаних у східноукраїнському варіанті, як і в сучасній літературній мові, форм на **-і** (*друзи, товариши; зори, пісні; вісти, тіни, часті; гусли*). Водночас у східноукраїнському варіанті літературної мови зрідка вживалися форми наз. відм. мн. іменників з основою на приголосний [р] із закінченням **-і** (*дворі, лагері, майстрі, номері, реформаторі*). В обох варіантах літературної мови вживалися ненормативні тепер форми наз. відм. мн. іменників із закінченням **-е** (*люде, сусіде, кияне, миряне, міщане, прочане, селяне, цигане, бояре, татаре*), правда, в західноукраїнському варіанті з таким закінченням виступало ширше коло іменників (*жовняре, косаре, лікаре, пушкаре*). Уживані у східноукраїнському варіанті літературної мови і в сучасній літературній мові форми наз. і кличн. відм. мн. із закінченням **-ове**, як залишок форм іменників колишніх *й*-основ (*братове, панове, синове*), у західноукраїнському варіанті охоплювали більшу кількість іменників (*вірлове, вітрове, димове, снове*), а іменники з м'якими і стверділими приголосними основи виступали із флексією **-еве** (*мужеве, отцеве, цареве*).

Відповідно до нормативних форм род. відм. мн. іменників I відміни та II відміни середн. роду з нульовою флексією в обох варіантах літературної мови, але в західноукраїнському частіше, під впливом іменників II відміни чол. роду виступали форми із закінченням **-ів** (*бабів, вербів, владиків, косів, луків, ранів; містів, пасмів, полів, селів, чудів, нещастів, оповіданнів, почуваннів*), а відповідно до сучасних нормативних форм іменників чол. і середн. роду із закінченням **-ів** та жін. роду з нульовою флексією уживалися форми із закінченням **-ей** (*бретей, дней, зубей, мечей, читателей; морей, столітей; бабей, жабей, колодей, коровей, хатей*). У західноукраїнському варіанті літературної мови іменники чол. і жін. роду в род. відм. мн. нерідко замість сучасних нормативних форм із закінченням **-ів**, **-ей** та форм з нульовою флексією уживалися із закінченням **-ий** (*братий, звірий, лікарій, цвинтарій; коний, гроший, людий, миший*,

ночий, тінний, смертий, частий; корогвий, пісний, сльозий). У цьому ж варіанті форми род. відм. мн. іменників чол. роду траплялися із закінченням **-і** без кінцевого [й] (*нема коні, гроші*). Усі названі регіональні форми род. відм. мн. іменників не закріпилися в сучасній літературній мові.

У західноукраїнському варіанті літературної мови іменники II відміни чол. роду та множинні іменники в дав. відм. мн. зрідка виступали із закінченнями **-ем** та **-ом** (*братем, людем, дітем; людьом, дитьом*), у місц. відм. мн. — із флексією **-ех** (*на дітех, людех, сінех, грудех*), іменники I відміни м'якої групи, III і IV відмін у місц. відм. мн. вживалися із закінченням **-ох** (*на книжницьох, пісньох; безвістьох, грудьох*). У східноукраїнському варіанті літературної мови іменники середн. роду в місц. відм. мн. зрідка вживалися із закінченням **-іх** (*в очіх, на плечіх*). Такі форми не стали нормативними.

Не усталилися в літературній мові зрідка вживані в обох варіантах літературної мови форми ор. відм. мн. іменників чол., жін. і середн. роду та парних іменників із закінченням **-ми**, перейнятим від іменників колишніх ї-основ (*щитьми, громадьми, волостьми, нічми, печатьми, вічми, дівчатьми, коліньми*). У західноукраїнському варіанті парні іменники в ор. відм. мн. фіксувалися із закінченням **-ами** (*очами, ушами*), а непарні — із флексією **-има** (*мечима*).

У мові творів західноукраїнських письменників уживалися говіркові скорочені форми кличн. відм. одн. при звертанні до людей: *де* 'дедю', *ку* 'куме', *хло* 'хлопче', *Андрі* 'Андрію', *Васи* 'Василію', *Іла* 'Ілаше', *Луки* 'Лукине', *Ми* 'Миколо', *Про* 'Прокопе', *Тана* 'Танасію', *Тимо* 'Тимофію', *Штефа* 'Штефане', *Ю* 'Юрію', *Ани* 'Аничко', *Пара* 'Параско', що східноукраїнському варіантові літературної мови, як і сучасній літературній мові, загалом не властиве, але в мові східноукраїнських письменників зрідка траплялося (*бра* 'брате').

Нормативними не стали засвідчені в обох варіантах літературної мови прикметникові форми род. і дав. відм. одн. із закінченням **-ой** (*далекой, маленькой, многоцінной, найдешевшой*). В обох варіантах прикметники і займенники жін. роду в місц. відм. одн. зрідка вживалися без кінцевого [й] у закінченні (*на зелені траві, при народні мові, в наші літературі, в котрі*

години). У східноукраїнському варіанті літературної мови фіксувалися форми наз. відм. мн. прикметників із закінченням **-и** (*батькови, гарни, повни, цареви, чесни, Адамови, Богданови*). Виразну особливість західноукраїнського варіанта літературної мови становила відсутність м'якої групи прикметників (*вечірний, крайний, осінний, пізний, синий, сусідний, теперішній*), також уживання числівникової форми *третий*. Водночас у східноукраїнському варіанті м'яку групу становили ряд прикметників, які за сучасною нормою належать до твердої групи (*народній, порожній, східній*).

На відміну від східноукраїнського варіанта і сучасної літературної мови західноукраїнський варіант характеризувався регіональними формами займенників — особових: *єго* 'його', *єму* 'йому', *єї* 'її', 'її', *ю* 'її', *єй* 'її', *до него* 'до нього', *на нему* 'на ньому'; присвійних: *моєго* 'мого', *твоєго* 'твого', *своєго* 'свого', *своєй* 'своєї'; означальних: *всього* 'всього', *всєй* 'всієї', *всєму* 'всьому', а також енклітичними і скороченими формами: *м'я* 'мене', *ми* 'мені', *тя* 'тебе', *ти, ті* 'тобі', *ся* 'себе', *си* 'собі'; *мні, мі* 'мені', *йго, го* 'його', *му* 'йому', *ї* 'її', 'її', *в ні* 'в неї', *на нь* 'на нього', *за ню* 'за неї', *мої* 'моєї', *свої* 'своєї', *мому* 'моєму', *твому* 'твоєму', *свому* 'своєму', *сву* 'свою'; *чо* 'чого', 'чому', *нічо* 'нічого', *нич* 'ніщо'. Не стали нормативними вживані в західноукраїнському варіанті літературної мови редуplikовані форми вказівних займенників (*сєсь, сєся, сєсе, сєсі; цєс, цєся, цєсе, цєсі; тот, тота, тоте, тоті*), складний указівний займенник *тамтой, тамта, тамте, тамті*, форма означального займенника *всьо* 'все'. У східноукраїнському варіанті літературної мови часто вживалися форми особових займенників з початковим [й] (*до його, на йому, з їм, по їй, з їми*), які не усталилися в сучасній літературній мові.

Західноукраїнський варіант літературної мови виявляв особливості у фонетичному оформленні дієслівних форм. Так, форми дієслів 1-ї ос. одн. нерідко вживалися без епентетичного приголосного [л] після губних приголосних (*дивюси, тємю, стю*). У 3-ій ос. одн. і мн. дієслів теперішнього часу дійсного способу та в 2-ій ос. мн. наказового способу вживалися форми з твердим кінцевим [т] (*волочит, давит, нудит; йдут, кличут, показуют, хочут, звонят; говоріт, лишіт, робіт, си-*

dit). У східноукраїнському варіанті словотвірну регіональну форму становили зворотні форми дієслів (*воюватися, доглядатися, оратися, поробитися, поспішатися, протестуватися*), у західноукраїнському варіанті — форми зворотних дієслів із часткою **-си** (*дочекатиси, нап'юси, задумавси, не журиси, не противси*). Західноукраїнські діалекти демонстрували препозитивне вживання зворотної частки в дієслівних формах (*ся клонит, ся відозвала, си минуло, си вкрило, си повернемо*).

У східноукраїнському варіанті літературної мови частіше, ніж у західноукраїнському, вживалися нормативні тепер інфінітиви на **-ть** (*знать, утікать, ходить*). У західноукраїнському поширеними були давні скорочені форми інфінітива на **-чи** (*бічи, мочи, лячи*) (Булаховський Л. А. Вибрані твори в п'яти томах. — Т. 2. — К., 1977. — С. 320).

В обох варіантах літературної мови, але в східноукраїнському частіше вживалися ненормативні тепер форми дієслів 1-ї ос. одн. без чергування зубних приголосних із шиплячими (*вкусю, просю, крутю, свистю, нудю, ходю*), а також форми 3-ї ос. одн. дієслів II дієвідміни із закінченням **-е** замість **-ить** (*баче, говоре, куре, любе, просе, робе, служе, стеле, тіше, ходе*), форми дієслів 3-ої ос. одн. без кінцевого **-є** (*вкрива, закліна, зрина, ляга, руша*).

Регіональну словозмінну рису в західноукраїнському варіанті літературної мови становлять уживані форми 3-ої ос. одн. зворотних дієслів із закінченням **-єсь** відповідно до нормативного **-еться** (*бересь, в'єсь, видаєсь, дієсь, лишаєсь, несєсь, обертаєсь, пишаєсь, розгортаєсь, розпускаєсь, смеркаєсь, цураєсь*), а також форми зворотних дієслів у 3-ій ос. одн. без флексійного [т] (*берєся, вибираєся, минаєся, підіймаєся, розлітаєся, смієся*). У цьому ж варіанті літературної мови фіксувалися ненормативні тепер і відсутні у східноукраїнському варіанті стягнені форми дієслів I дієвідміни типу *думам, думаши, думат; складам, складаши, складат*; зустрічаються також поодинокі регіональні форми дієслів теперішнього часу: *могу 'можу', хопле 'хапає', вихопляє 'вихоплює', ждає 'жде', замовчає 'замовкає', мчає 'мчить'*; у східноукраїнському варіанті трапляються дієслівні форми: *втопне 'втоне', утоп 'втопився', поїдемете 'поїдьмо'*.

У західноукраїнському варіанті літературної мови під впливом говорів уживалися відсутні у східноукраїнському варіанті і в сучасній літературній мові форми 3-ї ос. мн. дієслів II дієвідміни без кінцевого **-ть** (*вони говоря, гомоня, заводя, кло-ня, куп'я, приходя, прося, пуся, робля, сходя, глум'я; виде, іде, робє, хотє*).

До особливостей словозміни в західноукраїнському варіанті літературної мови належить уживання форм дієслів минулого часу дійсного та умовного способу з залишками колишнього перфекта: *жив-єм, заступав-єм, найшов-єм, против-єм, де-м був, ще-м не думав; був-сми, гадав-сми, пішов-сми; могла-м, сиділа-м; зробив-єсь, леліав-єсь, просив-єсь, утомив-єсь ся, ти-сь покинув; запустила-сь, пропала-сь, щезла-сь; були-смо, встигли-смо, голубили-смо, милували-смо; були-сте, поломили-сте, ви-сте колисали; літав би-м, мила би-м, казав би-сь, воліла би-сь*. Умовний спосіб дієслів часто виражався також за допомогою частки **бих**, що походить із форми колишнього аориста дієслова *бути* (*зробив-бих, мав-бих, чекав-бих, воліла-бих, мала-бих, чи бих могла, ми бих поробили, бих си навчив*). Дієслівні форми із залишками перфекта зрідка фіксувалися й у східноукраїнському варіанті літературної мови, зокрема в мові творів письменників із Поділля (А. Свидницького, С. Руданського).

Не однакові форми в обох варіантах літературної мови мали дієслова майбутнього часу. Відповідно до вираження його сполученням інфінітива з допоміжним дієсловом *бути* у східноукраїнському варіанті, як і в сучасній літературній мові, у західноукраїнському варіанті він виражався сполученням неозначеної форми дієслова з формами допоміжного дієслова *му, мем, ме, мемо, мете, муть* (*му ходити, меи вірити, ме трепетати, мем, мемо балакати, мете робити, муть думати*), а також сполученням допоміжного дієслова *бути* з формами дієслів минулого часу — колишніми дієприкметниками (*буду ходив, будеш балакав, будемо спочували, будете думали, будуть кричали*).

Вузьким регіоналізмом у західноукраїнському варіанті літературної мови виступали перейняті з гуцульського говору форми дієслів наказового способу з частками **-ста** (*давай-ста,*

слухай-ста) і **-ко** (*подивиси-ко, дайте-ко, ждіт-ко*). У цьому ж варіанті вживалися скорочені форми дієслів наказового способу типу *бер* ‘бери’, *кладь* ‘клади’, *дивіть* ‘дивіться’.

В обох варіантах літературної мови частими були випадки вживання закінчення **-уть** замість **-ать** у 3-ій ос. мн. дієслів II відміни (*видють, лежуть, мовчуть, сидють*; у західноукраїнському варіанті — *біжут, говорюот, лежут, сидюот, сплюот*). Вони не стали нормативними.

Як показує досліджений матеріал, в обох варіантах літературної мови, були форми словозміни, яких не прийняла літературна мова, проте у східноукраїнському варіанті їх нараховувалося менше. Отже, є підстави стверджувати, що в усталенні словозмінних норм сучасної української літературної мови роль східноукраїнського варіанта порівняно із західноукраїнським була більшою.